

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ ГРОМОДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Л.Є. Чернова

Придніпровська державна Академія будівництва та архітектури

Сучасні суспільства складні та гетерогенні. Соціальний простір взаємодії має мультикультурний вигляд. Різні спільноти та групи не просто існують поряд, а спілкуються та контактують між собою у повсякденному бутті. Ефективне функціонування такого суспільства можливе тільки при умові взаємоповаги та толерантності.

Мета цієї статті визначати: 1) зміст поняття «Толерантність» і його прояви на макро і мікро рівнях суспільного буття; 2) методи вивчення толерантності у соціології і соціальної психології; 3) приклад вивчення толерантності молоді України та Росії.

На макро рівні, «Толерантність» означає рівні відносини і права всіх національних меншин, конфесій, культурних груп з боку держави на відміну від домінування та тиску (офіційному або ні) культури пануючого етносу (корінної, титульної нації) або релігійної групи. Таке ставлення виступає як потреба и ознака громадянського суспільства. Воно дає можливість для людини зберегти свою ідентичність, а для суспільства різноманіття запорука його розвитку. Громадянське суспільство включає свободну дію та можливість свободного прояву волі та ініціатив громадян, у тому числі в колективному згуртуванні в спільноти за їх бажанням.

На рівні міжособистісних стосунків, «Толерантність» означає «терпимість до Іншого», не такого як ми (зовнішністю, культурою, релігією, мовою). Толерантність стосується не тільки взаємодії або співіснування різних етнічних груп і рас, також вона торкається відносин між конфесійних, між культурних. В цьому сенсі, вона може сприйматися індивідами як «байдужість» або індеферентність (нейтральна позиція), на відміну від яскраво розмальованих установок «анти...» або «про(філо)...», де всі риси, якості та відносини мають одностайність: або тільки «гарно», або тільки «погано», до того ж міцно міфологізовані. Від того ми не можемо погодитися з негативною трактовкою цього поняття О.О.Смірної, яке вона наводить в дуже корисної і цікавої праці «Психологічні основи й онтогенетичні джерела толерантності». Вона пише: «Прямий переклад означає спокійне, терпеливе ставлення до чогось вкрай неприємного, що викликає роздратованість, обурення, біль або інші негативні відчуття» (підкреслено та перекладено на українську мову мною-Л.Ч.). З

цими почуттями в себе треба боротися [1,с.11] Автор упевнений, що толерантність - це внутрішня боротьба морального сенсу вихованої людини відносно неприємних для неї особистостей. Це перевертає соціальну проблему в площину психолого - педагогічну, але не відповідає на питання, чому ця інша людина мені неприємна. **«Інтолерантність»** (відсутність толерантності) як раз пов'язані з такими негативними почуттями. Формами прояву інтолерантності виступають агресивність, жорстокість, насмішка, зневажування, гордовито – споверхне ставлення, демонстрація своєї переваги. Ці форми можуть мати прояв в практиці спілкування та взаємодій, а можуть не мати проявів і бути глибоко прихованими, але сутність одна. Це не толерантність, а її протилежність. На наш погляд, «Толерантність» в міжособистісних стосунках означає не переборювання себе, а відсутність таких почуттів та проявів взагалі.

В дослідженні треба завжди визначитися, в якому сенсі вивчається це явище. У рамках нашої доповіді розглядається мікро рівень толерантності і його ступінь визначеності в установках особистостей та їх соціальної поведінки.

Толерантність породжується урозумінням своєї схожості та рівності з Іншими, наявності спільності з ними в загальнолюдському сенсі, а також допущення різноманітності соціального середовища. Ця риса позначається, як відкритість та прийняття соціальної реальності.

Расова ксенофобія є проявом глибинного протиставлення в колективній підсвідомості архетипів «МИ - ВОНИ» і не подолання цього відношення. Ця схема була щитом, коли межі етносу були межами суспільства. Етноси були мало чисельні та одностайні. Вони жили окремо і конкурували в боротьбі за територію та їжу між собою. Тому расова ксенофобія (генна ворожість до чужинців) є протилежною рисою толерантності.

Дискримінація, претензії на вищість у ставленні до чужинців має прояв у повсякденному мовному просторі: образливі клички етносів, анекдоти та інші. Наприклад: анекдоти про різні національності в устах дітей, де обов'язково один з персонажів «наш», він перевершує та дурить всіх інших. Як пише Бенедикт Андерсен про відносини до національних меншин представників титульної нації: «Логіка тут така: 1. Я помру, перш ніж проникну до них. 2. Я маю таку силу, що вони змушені вивчати мою мову. 3. Але це означає, що вони порушують мою приватність. Називаючи їх "чурками", я хоч трохи помщуся за це». Особливі (первинні) права на мову, професії, посади, землю, на їх погляд, мають корінні або титульні народи, інші не мають їх зовсім або в другу чергу. Толерантність, навпаки, завжди пов'язана з гуманітарними та демократичними поглядами та установками особистості.

В наш час расова ксенофобія може ситуативно концентруватися проти одного об'єкту, найбільш звичного та доступного, але хвиля екстремізму в Європі, Росії, Україні (вандалізм на кладовищах і меморіалах, напади на синагоги і на учнів єшів, мусульман). Риторика крайніх реакційних правих партій сфокусована на певному етносі, але направлена в *рівному ступені* проти всіх інших етносів і рас, релігійних спільнот. Інтolerантність тим міцніша, чим більш обрані об'єкти відрізняються від більшості (об'єкти, бо їх не вважають такими ж людьми, як себе). Коли нема ідентичності - нема відчуття схожості та рівності людей, тому більш сильніша ворожість. Тому першим фактором толерантності є сприйняття Іншого як східного зі своїми, спорідненого. Другим фактором толерантності, на наш погляд, є закритість/ відкритість спільнот і культур до взаємодії з іншими спільнотами та культурами. Третій за значенням фактор толерантності - ступінь конкурентності у суспільстві. При його зростанні зростає ворожість до «не своїх», які претендують на «наше». Тому виховання толерантності являється умовою існування громадянського миру і демократичного суспільства. Виконувати її повинна інтелігенція. Тому що вона, гуманітарна інтелігенція, формує національну ідею і несе її в маси і виховує національну свідомість.

На наш погляд, **толерантність можна розглядати як показник соціальної дистанції** у стосунках представників різних соціальних груп, у том числі етносів і конфесій. В соціології використовується метод соціометрії як дослідження установок (виборів) та схильності до співробітництва та суспільного існування в малих групах (лідерство, ізгої, структури). В сучасному суспільстві, внаслідок численних міграцій та зміщення у всіх сферах життя (інтимній, діловій та довкілля) різних верств та груп (їх контакти постійні і необхідні), соціометрія стала використовувати цей метод для вивчення міжнаціональних та міжконфесійних відносин.

Проблема толерантності тісно пов'язана з ідентифікацією особистості. Сама складність сучасності задає дезорієнтованість ідентичності. Нині вона може бути багато векторною: соціальною (стать, вік, професія, національна приналежність, місце проживання), громадянською (патріотизм) або персоніфікованою (образ «Я»). Ідентифікація впливає на установки особистості, на її готовність к співпраці з представниками інших етнічних і релігійних груп.[8]

Основні методи дослідження міжетнічних відносин в 90р.р. ХХ ст. на пострадянському просторі були: «метод вільних асоціацій» на задані етноніми, «проблемні ствердження експертів», «проективні малюнки», іноді методика соціометрії [6,7]. Все ствердження, визначення та оцінки можна поділити на позитивні, негативні і нейтральні, які корелюють з ідентичністю та культурою респондентів. Вербальні

методики (асоціації, проблемні ствердження, проєктивні ситуації) образні і багато змістові. Вони відлунюють уявлення про свій та чужий етнос, релігію, але ступінь толерантності по них позначити важко.

Соціометрія не дає можливості респонденту аргументувати свою позицію і не дає досліднику пояснень відносно чинників того або іншого вибору. Вона лише фіксує дистанцію соціального простору, межі та упередженість віддаючи перевагу у виборі партнерів навчання, праці, шлюбу, сусідства, відпочинку т. ін представникам «своєї» групи. Крім того, на основі співвідношення позитивних та негативних виборів можна визначати *Індекс Толерантності* тої чи іншої соціальної групи або територіальної спільноти.

Студенти, вивчаючи соціологію в Придніпровській Будівельній Академії, самі вибрали тему «Міжетнічні та расові упередження у студентському середовищі». Вони зробили учбові дослідження під керівництвом автора методом соціометрії в 2000, 2001р.р. Вибірка була пропорційна віку (18-21 г. и 22-25л.) та статі (50% ч на 50%ж). Опитування проводились у 4-х різнофахових вузах міста Дніпропетровська: майбутні будівельники, залізничники, гуманітарії (університет) і спортсмени. Відповідно етноси були узагальнені в такі підгрупи: слов'яни, араби, європейці, азіати, африканці, індуси, євреї і ескімоси (для контрасту) й інші, всього 10 етнічних груп.

Дівчата виявились трохи толерантніші за юнаків за інтегральним співвідношенням позитивних та негативних виборів партнерів ділових, територіальних та особистих спільнот (-0,17 до -0,38). Головним фактором є національна приналежність респондентів, тому для всіх більш приналежність контактів з своїми. Найменш толерантними були представники титульної (української) та другої за кількістю (російської) нації. Наприклад, не бажають вчитися в однієї групі з євреями 60% респондентів-українців та 40% російських респондентів. Але дали згоду навчатися з євреями 100% всіх інших національностей (їх було 13% в загальному масіві, серед них були студенти з мусульманських країн). Впливу інших факторів (фах, вік та інші) не виявлено. Також закрита для Інших (не свого етносу) сфера міжособистісних відносин: 27% юнаків не бажають мати євреїв в якості друзів (така ж доля спіткала ескімосів). Для дівчат найбільш не приємні серед друзів африканці (38% опт.) і євреї (25% опт.) Найбільш не бажані в якості подружжя і начальства для юнаків (за рангом відчуження): араби, індуси, азіати, євреї; для дівчат - африканці, араби, індуси, монголи, євреї. Але в якості майбутнього супруга кількість позитивних та негативних позицій до євреїв майже така ж сама і не дуже велика серед юнаків (по 10% «за» та «проти»). 10% - «проти», 5% - «за» супруга - єврея серед дівчат. Подібні дані відносно єврея-начальника: 5% «за» та 10-12% проти. Можливі пояснення

в дії двох факторів: шлюб з євреєм як засіб еміграції (але лідерство серед бажаних партнерів шлюбу мають європейці і американці) та стереотипне уявлення про євреїв як успішних у бізнесі та комерції. При всій умовності ці дані відображають установки і стереотипи, які мають історичне, культурологічне і політичне коріння. Наше дослідження показало їх втіленість у масовій свідомості українських студентів.

Більш різноманітні, змістові і масштабні матеріали досліджень дошколять, підлітків та молоді представлені російськими вченими. Вони були зроблені в межах дослідницького проекту Федеральної програми «Формування установок толерантної свідомості та профілактика екстремізму у російському суспільстві» (2001-2005 рр.).

Як приклад ми хочемо ознайомити читачів з результатами опитування учнів 7-11 класів м. Москви на тему міжконфесійної толерантності (під керівництвом Ю.М. Евстігнєвої.) [3] Згідно з цим дослідженням загальну толерантність до існування інших релігій виказали учні, які за самовизначенням віднесли себе до мусульман (72% опит.). Значно менше таку можливість та право інших підтримали 59% серед православних (самоідентичність), 48,6% які позицінували себе як віруючих, але не приналежних до конкретної конфесії, та 32% атеїстів.[3, с.118] Останні взагалі негативно ставляться до релігії як такої, не залежно від виду конфесії. Питання, як підлітки сприймають представників окремих конфесій, мали різні модальності варіантів відповіді: співчуття, підтримка дією, повага, симпатія, ігнорування, ворожість, зневага, інші.

Основні відповіді «нейтральні» (толерантні), причому толерантність зростає з віком респондентів. Також в цілому домінує позитивне ставлення до різних конфесій та до невіруючих, воно міцно перевищує негативне ставлення. Останні оцінки менш 10% бар'єру. Толерантне враження (поважаю, нейтрально ставлюсь) відчувають невіруючі підлітки до іудеїв, потім до буддистів та протестантів. А найбільш симпатії православні та мусульмани мають до своїх одновірців, а потім мусульмани до православних та невіруючих. [3,с.120-121]. Але соціологи дуже добре знають як обережно треба сприймати прямі питання на моральні теми. Вони завжди дають завищені позитивні відповіді, частка респондентів відповідає як належно і схвалюється суспільством і ЗМІ. По-друге, значна частина молоді на питання про абстрактне ставлення до когось відповідає позитивно, а коли в житті натрапляє на Інших, то у певній ситуації демонструє зовсім інше ставлення. Звідси більш точно відображають міжконфесійну толерантність відповіді на ставлення до шлюбного партнера і зміну віросповідання представником своєї умовної (потенційної) групи (Тут поєднані критерії ідентичності релігійної з національною). Відносно шлюбу, кожний п'ятий вважає це для себе немовливим, ще стільки ж можливим, але залежно від виду конфесії, майже половина підліт-

ків не вважає це важливим. Поєднують релігійну та національну приналежність 80% підлітків мусульман, та 63% православних.. [3,с.124]. Саме цей фактор став головним для різкого засудження переходу до іншої(не своєї) релігії (це зрада свого народу). Найбільш ця оцінка поширена серед підлітків мусульман. Ті, хто не поєднує поняття релігії та національності, більш терпимі і відповідають, «що кожна людина має право на свій вибір» (свобода совісті) [3,с.125-126]. Автор дослідження пояснює таке ставлення представників ісламу, їх належністю до меншин. Вони сприймають такі чинки, як загрозу втрати національної культури, те ж пояснює їх ставлення до шлюбу з представниками інших релігій. Ці фактори широко відомі, але також, на наш погляд, могли сказатися риси цієї спільноти, вона більш замкнена і традиційна. Ця молодь глибше внутрішньо сприймає цінності предків, ніж росіяни, які позиціонують себе як православних формально, бо не дотримуються обрядів, не знають добре принципи та цінності й відмінності православ'я від інших християнських релігій. Це скоріше умовна культурна орієнтація особистості, а не внутрішня глибока віра. Також цікаве дослідження толерантності /інтолерантності підлітків залежно від участі (або ні) в неформальних групах [4]. Вплив середовища на установки особистості, його толерантність або конфліктність була підтверджена. Першим фактором була орієнтація та характер самої неформальної групи. Другим - ступінь активної участі в її діяльності.

Цілком передбачено, найбільш толерантними показали себе представники груп, метою яких є «самовираження», «спілкування», та «цікавий відпочинок». Вони найменш агресивні й конфліктні. Найбільш «інтолерантні» групи, яким притаманно не просто негативне ставлення до інших і антигуманістичні погляди, але і прояв агресії в дії, вираз протесту. Перш за все це скінхеди, нижче по рангу, але весомо – футбольні фанати, металісти та хіпі. [4,с.128-129]. Ще одним фактором впливу на реальну поведінку та міжетнічну солідарність підлітків є приналежність до гомогенних або змішаних родин, та їх етнічна приналежність до національних меншин. Так, найбільш стримані в міжетнічних суперечках підлітків були школярі з гомогенних родин етносів, які є меншинами, вони ж мають більш стійку ідентичність (82,6%, проти 70% гомогенних родин етнічних росіян) [5,с.159,154].

Ще одно дослідження було проведено під керівництвом автора статті весною 2006р. «Релігійна та етнічна ідентичність і толерантність населення України». Студентами 4 курсу ПДАБА. Метод–вуличне опитування. Вибірка районована – квотна: стать, вік и національність(рівні пропорції). Опитування проводилося в м. м Дніпропетровськ, Ніколаєв, Маріуполь, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ. Всього опрошено 360 осіб с 18 років до 60 років. Бланк включав 13 змістових питань та соціометричні

таблиці. Більшість масиву (в силу номінальної більшості) вибрала українців (73%), руських (55%), і поляків (10%) в позиціях: работать/иметь начальником, а найменш привабливі як партнери в діловій сфері були названі: араби (29%), китайці (25%) і африканці (19%).

А по релігійної ідентичності вибрали для ділових контактів православних (71%), менше, але позитивну оцінку получили католики (35%) і протестанти (22%). Ін толерантність виявлена в першу чергу до кришнаїтів (34%), мусульман (25%) і буддистів (24%) і їудеїв (22%). Особливо треба підкреслити відношення до кримських татар. Привабливість контактів з ними дуже низка у всіх 3 сферах життя: діловій, сусідсько-побутової та особистій. Позитивні вибори їх в якості партнерів коливаються від 4 (особисті відношення) до 5-6%, тоді як негативні від 33% до 29%. Загальний індекс – 0,17-0,22. В загальному масиві. Виділяти окремо Ніколаєв, де багато зіткнень на цьому ґрунті вже було, не можливо – мала чисельність респондентів, але зрозуміло, що там воно буде ще більш високим. Толерантне відношення до них в загальному масиві в три рази менш чим до євреїв. Тим самим місто традиційного антисемітизму займають інші фобії та об'єкти. Порівняльний аналіз за статтю та віком дав незначні відмінності в списку уподобань інших (не своїх), так більш зрілі вікові групи (46-60р.) більш толерантні до євреїв, ніж молодь, але інтолерантності до представників їудаїзму, кришнаїзму та мусульманства, а молодь більш толерантна до кримських татар та буддизму (хоч і тут мінусові дані, але нижчі чим до інших груп). В цілому, позитивні індекси толерантності виявлені до своїх або порівнянних близьких (ціннісне, культурно, історично) груп: українців, росіян, поляків та поширених релігій: православні (46%), католики (21%), протестанти (8%). Цікаві результати дала кореляція етнічної належності з відповідями про почуття до своєї національності (модальні варіації від відчуваю гордість до не афішую і це не має для мене значення). Гордяться своєю національністю 75% поляків, 68% українців, 66% євреїв, 44% росіян, 100% грузин та африканців. Але 52% росіян відповіли, що це їм байдуже, також відповів 1 респондент вірменин. 7% опит. не можуть визначитися за етнічною ідентичністю. Можливо низька толерантності спонукає національні меншини не розкривати свою етнічну приналежність. Так роблять 66% білорусів, 100% болгар (але їх було мало в масиві) та 20% євреїв, особливо цікаво що 8% українців також серед них. Найбільш терпимими до вступу в міжнаціональні шлюбів є представники чисельно великих етносів, але значна схильність до таких шлюбів є у представників Кавказу та Азії, можливо вони хочуть таким чином закріпитись в Україні. Найменш таки шлюби

вдобрять євреї та поляки. Зміна своєї релігії на іншу засуджують більш за все білоруси ,болгари, поляки.

Таким чином, можна зробити висновки. Певні соціальні умови: безробіття, спадаюча різка мобільність, занепад і криза - посилюють стримані та підсвідомі негативні інтолерантні установки масової свідомості. Велике значення має приналежність до більшості або меншин соціокультурного простору та гомогенних або змішаних родин. Представники національних та культурних меншин більш толерантні, але і більш закриті спільноти, в силу стурбованості про збереження само ідентичності у майбутньому. Чим більше асимільована людина, чим менш вона знайома зі своєю культурою, тим більше вона інтолерантна до Інших спільнот.

Виховання молоді в дусі толерантності є завдання педагогів і батьків. Особливо педагогів гуманітарних і суспільних дисциплін. Також маю пропозицію. В зв'язку з важливістю цієї теми добре було б провести моніторингове дослідження а на його базі зробити програму «Формування установок толерантності дітей та молоді і профілактика екстремізму в молодіжному середовищі».

Література:

1. Смирнова Е.О. Развитие толерантности в раннем и дошкольном детстве // Возрастные особенности формирования толерантности . М., 2003, с.11-31
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Київ., - Критика., 2001., 272 С.
3. Евстигнеева Ю.М. Межконфессиональные отношения и проблема толерантности в подростковой субкультуре// Возрастные особенности формирования толерантности М.,2003,с.106-129
4. Федотова А.В.Неформальные молодежные группы : толерантность/ интолерантность // Возрастные особенности формирования толерантности М., 2003, с.130-151.
5. Собкин В.С., Глухова Т.В., Мутерперель С.В. Национальная идентичность и межнациональная толерантность в подростковом возрасте // Возрастные особенности формирования толерантности М., 2003, с.152-172
6. Евтух В. Теория социологии межэтничных отношений // Философская и социологическая мысль.1993, № 6,с. 166-170, он же, там же 1994, № 1-2 с.159-174;
7. Кирсиев Э. Проблемные суждения экспертов в исследовании межэтнических отношений. // Социс, 1991, №2, с.66-70;
8. Hussian Mustafa. Islam, Media and Minotities in Denmark // Current Sociology.- Vol. 48, № 4-p.95-116.
9. Майкл Уолцер. О терпимости. Идея-пресс.,2000.,-190с.

Аннотация.

В статье «Толерантность как фактор становления гражданского общества» автор рассматривает содержание понятия «Толерантность» и его проявления на макро и микро уровнях общественной жизни. Анализируются разные методы исследования толерантности принятые в социологии и социальной психологии. Приводятся результаты прикладных исследований толерантности студенческой молодежи и всего взрослого населения Украины, выполненных под руководством автора, а также исследования российских социологов сходной тематики. Делаются выводы по степени толерантности разных демографических и социальных групп и рекомендации по воспитанию толерантности у детей и молодежи.

Abstract.

In the article "Tolerance as the development factor of a civil society" the author considers the contents of concept "Tolerance" and its displays on a macro and micro levels of public life. The different methods of tolerance research accepted in sociology and social psychology are analyzed. The results researches about Tolerance of student's youth and adult population performed under the guidance of the author are compared with the results of researches of the Russian sociologists. In conclusions the author made estimation of tolerance degree of the different demographic and social groups and recommendation for education of tolerance from children and youth .

25.11.2006

Надруковано Религия и гражданское общество: через межкультурные коммуникации – к диалогу цивилизаций. Симферополь: ВМГИ Таврия-2006.- 288с., с. 269-274.Шрифт 10.